

**Б.Ж. Хакимов, и.ф.д., проф.,
И.Х. Чориев, катта ўқитувчи,
Н.Н. Мавлонов, катта ўқитувчи,
ТМИ**

ФОЙДАНИ ОШИРИШДА МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШ ОМИЛИНИНГ ТАЪСИРИ

Научное обоснование положительного влияния мероприятий по локализации в деятельности хозяйствующих субъектов в условиях конкурентоспособной экономики является одним из самых актуальных задач. В данной статье отражен порядок определения влияния фактора локализации на увеличение прибыли хозяйствующих субъектов с применением методов горизонтального, вертикального и факторного анализа.

Scientific prove of a positive impact on the localization to the business entities in terms of a competitive economy is one of the most important tasks. This article describes the procedure for determining the effect of the localization factor in increasing profits of business entities using the methods of horizontal, vertical and factor analysis.

Калит сўзлар: рақобатдош, модернизация, маҳаллийлаштириш, маҳсулот, даража, кўрсаткич, тизим.

Асримизнинг иккинчи ўн йиллигида янада авж олган глобаллашув ҳамда халқаро интеграция туфайли юзага келаётган янги муносабатлар ҳар қандай мамлакат иқтисодиётида, ҳатто унда жойлашган кичик бир корхона фаолиятида ҳам эътиборга олинмоқда ёки улар чуқур ўрганилмоқда. Жумладан, корхоналарда таҳлил воситасида халқаро ва миллий, объектив ва субъектив, ички ва ташқи ҳамда шу каби асосий талаблар ўзаро уйғунлаштирилиб, бизнес қарорлари қабул қилинмоқда. Бу эса, ривожланган бозор иқтисодиётини инновацион янгиликларга асосланган даврида ёки доимо кучли рақобат мавжуд шароитда субъектларнинг узлуксиз ва самарали фаолият юритишлари учун ўта зарур.

Илмий тадқиқот ишларимиз натижаларидан маълум бўлдики, бу борада ҳар бир мамлакат ўзининг узоқ ва ўрта муддатли стратегияларига ҳамда улардан келиб чиқадиган турли тактикаларига эга эканлар. Мана шундай аниқ мақсаднинг мавжудлиги ҳамда белгиланган вазифалар бажарилиши муайян мамлакат ва ундаги корхоналар иқтисодиёти ривожланишида асосий омиллардан бири бўлмоқда.

Мустақил республикамызда ҳам буюк давлат қуриш йўлида кўплаб ишлар амалга оширилди ва бу ҳаракат кенг кўламда давом эттирилмоқда. Ҳар томонлама асосланган ҳамда самарали тадбирларнинг узлуксиз амалга оширилиши туфайли Ўзбекистон Республикасида эришилаётган маъқул жиҳатлар ва ютуқлар [1] халқаро майдонда ҳам эътироф этилмоқда. Миллий иқтисодиётда маҳаллийлаштириш тадбирларининг кенг кўламда йўлга қўйиб,

уларнинг узлуксиз давом эттирилиши мамлакатимизда рақобатдош иқтисодиётни шакллантириш [2] йўналишидаги муҳим ишлардан биридир. Бу борадаги тадбирларни амалга оширилиши натижасида 2013 йилнинг 9 ойи давомида мамлакатимизда **“Маҳаллийлаштирилган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларининг ҳисоблаб чиқилган экспортнинг ўрнини босиш самараси 4 млрд. АҚШ доллари миқдоридаги 39,7 фоизга ўсиши таъминланади”** [3] ҳамда бошқа кўплаб ижобий натижаларга эришилади. Шу сабабли ҳам республикаимиз иқтисодиётида маҳаллийлаштиришга оид турли тадбирлар янада кўпайтирилиб, улар ўз вақтида амалга оширилмоқда. Натижада мамлакатимиз бозорлари янада тўйинмоқда, ички бозоримизда импорт товарлар ўрнини босувчи янги турдаги маҳаллий маҳсулотлар пайдо бўлмоқда, юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарилмоқда, даромадлар ошмоқда, аҳоли учун янги иш ўринлари очилмоқда, иқтисодиётдаги хорижий валюта чиқимини камайтириш ҳамда киримини кўпайтириш масалаларига ижобий таъсир этмоқда, корхоналаримизнинг узлуксиз ривожланиши кабиларга эришилмоқда. Демак, маҳаллийлаштириш тадбирларини миллий иқтисодиёт учун талаб этилаётган янги муносабатларнинг энг муҳимларидан бири деб қараб, унинг барча жиҳатларини илмий ўрганилишини давр тақозо этмоқда. Бундан мақсад мазкур тадбирнинг мазмун-моҳиятини янада тўла ва чуқур билиб, уни амалиётга тўғри ва самарали татбиқ этишдир.

Яна бир муҳим ҳолат. Мамлакатимиздаги маҳаллийлаштирилган корхоналар фаолияти, маҳаллийлаштирилган маҳсулотларнинг иқтисодий самарадорликлари ҳамда бошқа ижобий жиҳатлари махсус иқтисодий фанлар томонидан давр талаблари асосида етарлича ўрганилмаяпти. Чоп этилаётган дарсликлар, ўқув қўлланмалар, журнал мақолаларида, илмий тезислар ва ишларда комплекс ҳамда тизимли тавсияга эга материаллар мавжуд эмас. Чоп этилганлари эса у ёки бу объект бўйича ахборот тавсифи тарзида баён қилинган, холос.

Бизнинг фикримизча, маҳаллийлаштирилган маҳсулотларнинг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги кабилар барча махсус иқтисодий фанлар томонидан чуқур ҳамда кенг қўламда ўрганилиши зарур. Бу эса, бу борадаги билимларимизни янада ошириб бизнес объектларни узлуксиз такомиллаштириш имконини беради.

Маълумки, бизнесда энг асосий натижа имкон қадар кўпроқ фойдага эришишдир. Фойда эса кўплаб омилларнинг уйғунлашуви таъсирида шаклланади ва олинади. Ҳар бир омилнинг табиий, ижтимоий ва иқтисодий табиатини билиш, уларга таъсир этиш воситаларини топиш, уларни олдиндан кўра олиш, миқдоран ўлчаш ва режалаштириш, фаолият давомида тўғри бошқариш ва назорат этиш, ишлатилмаган имкониятларни топиш ва салоҳиятдан максимал фойдаланиш кабилар пировард натижада фойда ҳажмини илмий белгилаш ва уни қўлга киритишдаги муҳим ёндашувлар ҳисобланади.

Худди шу жойда саволлар туғилади. Хўш, корхоналарда маҳаллийлаштириш тадбирлари туфайли ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар

қанча фойда келтирмоқда? Ёки, корхоналарда фойда ҳажми ўзгаришига айнан маҳаллийлаштириш тадбири қандай ва қанча миқдорда таъсир этмоқда? Бугунги кунда уларнинг аниқлаш ва ҳисоб-китоб усуллари мавжудми?

Илмий тадқиқот натижаларидан маълум бўлдики, айнан юқоридаги саволлар ҳамда маҳаллийлаштириш тадбирларига тегишли жуда кўп бошқа масалаларга махсус иқтисодий фанлар, мақолалар, илмий-ишларда етарлича жавоб ҳамда мақбул ечимлар берилмаган. Ваҳоланки, маҳаллийлаштириш жараёнларини турли томондан ва кенг кўламда ўрганиш, уларни билиш ҳозирги даврнинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Юқоридаги саволларга жавоб топиш мақсадида Зангиота туманида жойлашган “SAMO” МЧЖ маълумотлари асосида маҳаллийлаштириш омилининг фойдага таъсирини ўрганиб, таҳлил қиамиз.

1-жадвал

“SAMO” МЧЖда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича кўрсаткичлар динамикаси

№	Кўрсаткичлар	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил
1.	Маҳсулот бирлиги баҳоси, сўм	712	764	795	820
	Ўсиш суръати:				
	а) базисли	1	1,07	1,12	1,15
	б) занжирли		1,07	1,04	1,03
2.	Сотилган маҳсулот миқдори, дона	350310	446931	580590	755355
	Ўсиш суръати:				
	а) базисли	1	1,28	1,66	2,16
	б) занжирли		1,28	1,30	1,30
3.	Маҳсулот бирлиги таннари, сўм	625	553	538	519
	Ўсиш суръати:				
	а) базисли	1	0,88	0,86	0,83
	б) занжирли		0,88	0,97	0,96
4.	Маҳсулот бирлиги фойдаси (1 сатр-3 сатр)	87	211	257	301
	Ўсиш суръати:				
	а) базисли	1	2,43	2,95	3,46
	б) занжирли		2,43	1,22	1,17
5.	Маҳаллийлаштириш даражаси, %	0	48,58	51,7	53,69
	Ўсиш суръати:				
	а) базисли		1	1,06	1,11
	б) занжирли			1,06	1,04

Манба: Зангиота туманидаги “SAMO” МЧЖ ҳисоб тизими маълумотлари.

1-жадвал маълумотларида “SAMO” МЧЖда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича кўрсаткичлар динамикасининг 2010 йилга нисбатан ўзгаришлари акс этган. Корхонада ушбу маҳсулот 2011 йилдан бошлаб маҳаллийлаштириш асосида ишлаб чиқарила бошлаган. Бунинг натижасида мазкур маҳсулотнинг сотиш ҳажмини юқори суръатда ўсиши таннарининг эса пасайишига эришилган. Базис даврига нисбатан маҳсулот фойдасининг ўсиши 3,46 коэффициентни ташкил қилганлиги маҳаллийлаштиришнинг корхона учун

нақадар юқори самара келтирганлигини изоҳлайди. Шунингдек, корхонада маҳсулотнинг маҳаллийлаштириш даражасининг базис даврига нисбатан 1,11 коэффицентга ўсишини ҳам ижобий баҳолаш мумкин.

Қуйидаги жадвалда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича фойданинг шаклланишига маҳаллийлаштириш омилининг таъсирини кўриб чиқамиз.

2-жадвал

“SAMO” МЧЖда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича фойданинг шаклланишига маҳаллийлаштириш таъсири

№	Кўрсаткичлар	2012 йил		2013 йил		Ўзгариши	
		минг сўм	%	минг сўм	%	минг сўм	%
1.	Маҳсулот қиймати	461569,1	100	619391,1	100	157822	-
2.	Маҳсулот таннархи	312357,4	67,6	392029,2	63,29	79671,8	-4,38
2а	Жумладан, импорт қилинган хомашё бўйича божхона имтиёзлари	51671,1	11,19	61729,1	9,97	10058	-1,23
2б	Импорт қилинадиган материаллар ва маҳаллий материаллар баҳосидаги тафоввут	149,7	0,03	181,6	0,03	31,9	-
3.	Маҳсулот фойдаси (1сатр-2сатр)	149211,7	32,33	227361,9	36,71	78150,2	4,38
4.	Солиқ имтиёзлари	23078,45	5,00	30969,56	5,00	7891,11	-
5.	Жами фойда (3сатр+4сатр)	172290,15	37,33	258331,46	41,71	86041,31	4,38
5а	Жумладан, маҳаллийлаштириш имтиёзлари ҳисобига (2а сатр+2б сатр +4сатр)	74899,25	16,23	92880,26	15,00	17981,01	-1,23

Манба: Зангиота туманидаги “SAMO” МЧЖ ҳисоб тизими маълумотлари.

“SAMO” МЧЖда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича маҳаллийлаштиришнинг фойданинг шаклланишига ижобий таъсири қуйидаги йўналишларда намоён бўлмоқда:

– маҳсулот таннархига киритиладиган импорт қилинган хом ашё бўйича божхона имтиёзлари;

– импорт қилинадиган материаллар ва маҳаллий материаллар баҳосидаги ижобий тафоввут (маҳаллий хомашё ва материалларнинг арзонлиги);

– маҳсулот маҳаллийлаштириш дастурига киритилганлиги учун берилган солиқ имтиёзлари.

“SAMO” МЧЖнинг “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича оладиган фойдаси 258331,46 минг сўмни ташкил қилиб, ўтган йилга нисбатан 86041,31 минг сўмга ўсган. Жумладан, маҳаллийлаштиришнинг юқорида санаб ўтилган ижобий таъсирлари натижасида “Антигриппин №10” маҳсулотининг

фойдалилиги 92880,26 минг сўмга ошган. Маҳаллийлаштириш имтиёзлари ҳисобига фойданинг ўсиши ўтган йилга нисбатан 17981,01 минг сўмни ташкил этганлиги маҳаллийлаштиришнинг корхона учун қанчалик аҳамиятга эгалигини кўрсатмоқда.

“SAMO” МЧЖда 31 хил турдаги фармацевтик маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ҳисобга оладиган бўлсак (шундан 22 хил маҳсулот маҳаллийлаштириш асосида ишлаб чиқарилади), маҳаллийлаштиришнинг корхона учун қанчалик фойдали эканлигини билишимиз мумкин.

Бу борада билимларимизни янада кенгайтириш учун корхонанинг “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича оладиган фойдасининг ўзгаришига сотиш ҳажми, маҳсулот баҳоси ва таннархи ўзгаришининг таъсирини ўрганиш ҳам муҳимдир (3-жадвал).

3-жадвал

“SAMO” МЧЖда “Антигриппин №10” маҳсулоти бўйича олинган фойданинг омилли таҳлили

Кўрсаткичлар	Ўтган йили	Ҳисобот йилида сотиш ҳажми ўтган йил баҳоси ҳамда таннархида	Ҳисобот йили
A	B	C	D
1. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган соф тушум, сўм (QP)	Q_0P_0 461569050	Q_1P_0 600507225	Q_1P_1 619391100
2. Сотилган маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархи, сўм (QS)	Q_0S_0 312357420	Q_1S_0 406380990	Q_1S_1 392029245
3. Маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан олинган ялпи фойда, сўм (Q(P-S))	$Q_0(P_0-S_0)$ 149211630	$Q_1(P_0-S_0)$ 194126235	$Q_1(P_1-S_1)$ 227361855

Манба: Зангиота туманидаги “SAMO” МЧЖ ҳисоб тизими маълумотлари.

Бу ерда:

Q_1, Q_0 – ҳисобот йили ҳамда ўтган йили сотилган маҳсулот ҳажми дона.

P_1, P_0 – ҳисобот йили ҳамда ўтган йили сотилган маҳсулот баҳоси, сўм,

S_1, S_0 – ҳисобот йили ҳамда ўтган йили сотилган маҳсулот таннархи, сўм.

3-жадвал маълумотлари асосида маҳсулот сотишдан олинган фойдага қуйидаги омиллар таъсирини аниқлаймиз:

1. Фойда ўзгаришига сотиш ҳажми ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta \Phi_q = \Phi_0 * \left(\frac{Q_1 P_0}{Q_0 P_0} - 1 \right) = 14921,63 * \left(\frac{600507,225}{461569,05} - 1 \right) = 44914,605 \text{ минг сўм} \quad 2.$$

Фойда ўзгаришига маҳсулот баҳоси ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta\Phi_p = Q_1P_1 - Q_1P_0 = 619391,1 - 600507,225 = 18883,875 \text{ минг сўм}$$

3. Фойда ўзгаришига маҳсулот таннари ўзгаришининг таъсири:

$$\Delta\Phi_s = S_0Q_1 - S_1Q_1 = 406380,99 - 392029,245 = 14351,745 \text{ минг сўм}$$

4. Омиллар таъсири йиғиндиси:

$$\Delta\Phi = \Delta\Phi_p + \Delta\Phi_q + \Delta\Phi_s = 44914,605 + 18883,875 + 14351,745 = 78150,225$$

Ҳар уч омил таъсирида маҳсулот сотишдан фойда 78150,225 (227361,855-149211,630) минг сўмга ошган.

Албатта, юқорида кўрсатиб ўтилган корхона фойдаси шаклланишида маҳаллийлаштириш шароити ҳамда омилининг таъсири катта. Таъкидлаб ўтиш керакки, таҳлил натижасида мазкур шароит ва омил фақат корхона учун фойда келтирар экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Буни қуйидаги ҳолатда яққол кўришимиз мумкин (4-жадвал):

4-жадвал

Маҳаллийлаштирилган “Антигриппин №10” маҳсулоти билан айнан ўринбосар импорт маҳсулоти баҳоси фарқи

Маҳсулот номи	“Антигриппин №10”	Импорт маҳсулотларининг баҳоси		Фарқи (+/-)	
		мини-мум	макси-мум	мини-мум	макси-мум
Баҳоси (улгуржи)	820	2160	5058	1340	4238

Манба: Зангиота туманидаги “SAMO” МЧЖ ҳисоб тизими маълумотлари ва www.asklepiy.uz 2014 йил 6 январдаги баҳолар рўйхати, www.oxy-med.uz 2014 йил 9 январдаги баҳолар рўйхати маълумотлари.

Зангиота туманидаги “SAMO” МЧЖнинг “Антигриппин №10” маҳсулоти пировард натижада халқимизга арзон нархларда ишлаб чиқариб, етказиб берилмоқда. Агар мазкур корхона 22 хилдаги фармацевтика дори воситаларини маҳаллийлаштирганини эътиборга оладиган бўлсак, бу ҳолат ҳам корхона, ҳам халқимизга қанчалик наф келтираётганлигини билиш мумкин. Мазкур ҳисоб-китобларни туман, вилоят, тармоқ ҳамда республика бўйича умумлаштирилса, маҳаллийлаштириш тадбирининг нақадар аҳамиятли эканини тасаввур этиш мумкин.

Сўзимиз якунида айтишимиз керакки, юқорида қайд этилган кўрсаткичлар ва уларнинг ўрганиш тартиби маҳаллийлаштириш дастурига кирган корхоналарни ҳамда уларнинг маҳсулотларини барча томондан тўлиқ таҳлил қилиб бера олади деган фикрдан йироқдамиз. Чунки, иқтисодий таҳлил ишлари турли мақсад ҳамда ундан келиб чиқадиган ёндашувлар асосида ўтказилиши мумкин. Бу жиҳатдан улар турли хил ва кўринишларда амалга оширилиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Таклиф қилинаётган тартиблар эса амалдаги анъанавий тартибдан фарқ қилиб, ўзига хос шакл ва мазмунга эга.

Мазкур тартиб ҳамда кўрсаткичлардан амалда фойдаланиш маҳаллийлаштирилган маҳсулотдан эришиладиган фойдани ўзига хос ва зарур томонларини аниқ билиш билан устун аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, биз томонимиздан таклиф ва тавсия қилинган ёндашувнинг энг асосий жиҳати маҳаллийлаштирилган маҳсулотдан олинадиган фойданинг амалдаги тартиб билан биргаликда яна қандай асосларда иқтисодий таҳлил қилиш керак, деган саволга жавоб берилишидир. Таъкидлаб ўтиш керакки, иқтисодий таҳлил ижодий жараён. Уни таҳлилчилар мақсадларига мувофиқ турли асосларда амалга ошириш мумкин. Мисол учун, горизантал, вертикал, трендли, коэффицентли, эвристик, тизимли, комплексли, омилли, иқтисодий-математик, анъанавий усулларда ва бошқалар. Бундан келиб чиқадики, рақобатдош иқтисодиётни шакллантириш шароитида мамлакатимиз корхоналарида рўй бераётган маҳаллийлаштириш жараёнлари ва унинг натижалари, маҳаллийлаштирилган маҳсулотлар ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий фойдаси каби муносабатлар кенг кўламда ҳамда чуқур ўрганилиш зарурати мавжуд. Бу эса, соҳадаги илмий ходимлар, мутахассислар ва амалиётчилардан ушбу муносабатларга тегишли янги-янги ижодий фикрларни талаб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. И.А. Каримов. 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. www.president.uz

2. И.А. Каримов. 2011йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маъруза. //Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь, №14.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлиси тўғрисида ахборот. 2013 йил 22 октябрь. //Халқ сўзи, 2013 йил 23 октябрь, № 207.

4. Положение о порядке формирования Программы локализации производства готовой продукции, комплектующих изделий и материалов на основе промышленной кооперации. Приложение №1 к Постановлению КМ РУз от 21.07.2010 г. №154.

5. “Тежамкорликнинг концептуал асослари ва унинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари” мавзуидаги олий ўқув юртлараро илмий-амалий анжуман материаллари. –Т.: ТМИ, 2013 йил 28 ноябрь, 276 б.

6. “Рақобатбардош иқтисодиётни ривожлантириш шароитида бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудитнинг долзарб масалалари” мавзуидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: ТМИ, 2013 йил 14 декабрь.